

УДК 94 (477) «16/17»Кочубей

Скрипченко Н.А.

Клан Кочубейв (друга половина XVII – кінець XVIII ст.): формування та діяльність

Аналізується процес формування клану Кочубейв з другої половини XVII ст. до кінця XVIII ст., як одного з найвідоміших, у середовищі козацької старшини Лівобережної Гетьманщини.

Ключові слова: клан, козацька старшина, Кочубей, Лівобережна Гетьманщина, патрон, клієнт.

Мікроісторичні дослідження засновані на нових підходах аналізу, термінологічному апараті, мають на меті реконструювати життя окремих індивідів та міжособистісних стосунків, якомога більше деталізувати життя різних соціальних груп. Постійний інтерес до цих досліджень викликав новий сплеск відновлення історії окремих родів. У цьому контексті українські дослідники почали приділяти велику увагу реконструкції історії козацько-старшинських родів.

Метою пропонованої статті є простеження процесу формування клану Кочубейв у проміжку від перших його засновників до кінця XVIII ст. Актуальність такого дослідження посилюється тим, що в історіографії відсутні комплексні дослідження цієї проблеми.

Ця тема зумовлює використання специфічних термінів, серед яких поняття «клан». Підходи до його тлумачення відрізняються залежно від сфери застосування в окремих науках, зокрема історії, антропології, етнології, соціології, а також в економіці. Слово «клан» має гельське походження [1, с.270] та було введено в науковий обіг зарубіжними авторами, які цікавилися історією Англії, Шотландії, Ірландії. На цьому ґрунті поняття тлумачилося, як група кровних родичів, або об'єднання кількох родів-септів у Шотландії [2, с.9–10]. Серед антропологів цей термін застосовували Дж.Мердок, Л.Морган, які частково ототожнювали його з поняттям «рід», маючи на увазі спільність родичів від загального предка.

Неабиякий інтерес до цього терміну виявили соціологи. Він почав використовуватися під час дослідження теми сім'ї. Клан розглядався, як один із різновидів великої, патріархальної, традиційної сім'ї, або, як її ще називають, розширеної (мінімум три покоління). Цей тип спорідненості має відбиток на організації всього суспільного життя, переважання цінностей роду над максимізацією вигоди індивіда, має своєю основною економічною одиницею сімейне домогосподарство. Для таких сімей характерна низька соціальна мобільність (як правило, сини успадковують соціальний статус і професійну спеціалізацію батька). В такій ситуації, головними цінностями виступають: обов'язок, слідування традиціям, авторитетам старших, цінностям дітей, вибір шлюбного партнера підкоряється також інтересам всієї сім'ї [3, с.125]. Відомий англійський соціолог Е.Гідденс теж пропонує своє визначення, за яким клан – це група людей, всі члени якого вважають, що вони походять (по чоловічій або жіночій лінії) від спільного предка і мають спільні ознаки: схожі релігійні вірування, економічні зобов'язання один перед одним, проживання в одній місцевості. Також цей дослідник, акцентує увагу на тому, що членство в клані відбивається на всіх сторонах життя людини [4, с.363]. Саме в такому значенні поняття клан застосовується найчастіше. У XIV–XV століттях кланами почали називатися феодально-дворянські роди, які функціонували як автономне ціле в умовах панування натурального господарства і політичної роздробленості [3, с.122].

Для території України поняття клан актуалізується з часів її входження до складу Речі Посполитої. Наприклад, історик Н.Яковенко вживає термін для означення найбільших українських родів починаючи з кінця XV – початку XVI ст., такої ж практики у своїх студіях дотримуються дослідники Д.Вирський, Я.Дашкевич [5, с.95] та інші.

Варто звернути увагу на підхід британського вченого А.Редкліффа-Брауна, який характеризує клан не лише родинними зв'язками, а й солідарністю з ними [3, с.123]. Тобто в такому випадку до групи родичів приєднуються так звані клієнти, що починають залежати від багатих та відомих патронів. Такого типу зв'язки діяли там, де не поширювалася публічна влада. Патронально-клієнтарні відносини зародилися в епоху античності і успадкувалися Стародавнім Римом. Інститут клієнтелі, який склався у II ст. до н.е., відображав аристократичний характер римського суспільного життя, коли патрон (від лат. *patronus* – захисник, покровитель) – багата або впливова особа, що брала під своє покровительство (патронат) вільних незможних або неповноправних

громадян [1, с.427]. Звісно це опікувство мало на меті не грошову винагороду з боку клієнта, а цілковиту відданість, виконання особистих послуг. Перехід вільної людини під захист впливової особи був добровільним, адже клієнти отримували підтримку вагомої людини у суспільстві.

Патронально-клієнтарні відносини мали місце в суспільстві Речі Посполитої, на думку А.Мончака, вони відігравали важливу роль в давній період, а в XVI–XVII ст. вивзначали владну систему держави і зміцнювали її внутрішню [6, с.85]. Логічно, що ці відносини поширилися в середовищі українського суспільства також. Серед сучасних українських та російських дослідників питання патронально-клієнтарних відносин піднімали: М.Афанасьєв, В.Горбатенко [7], В.Горобець [8], В.Шевчук [9], В.Цвєтков, Н.Яковенко, та інші. Отже, патронально-клієнтарні відносини – це специфічна форма залежності, яка носить договірний характер і засновується на добровільній основі між патроном та клієнтом.

Тепер маючи сформований термінологічний апарат, ми спробуємо з'ясувати, чи відповідають відносини між представниками клану Кочубейв, наведеним вище ознакам. Історія появи Кочубейв викладена в родовій легенді, яка стала офіційною гіпотезою походження цього роду. Згідно з нею засновником клану був татарин Кучук-бей, який потрапив на територію Гетьманщини і після прийняття християнства отримав ім'я Андрій. У процесі реконструкції історії цього роду, стає зрозумілим, що дійсним творцем клану справедливо можна вважати Василя Леонтьовича Кочубея (бл. 1640–1708). Його службова кар'єра розпочалася на Правобережній Україні, але єдиної думки щодо займаної ним посади немає. В.Модзалевський вважав В.Л. Кочубея «уманським писарем» [10, с.524], хоча на сьогоднішню інформацію простовує В.В. Кривошея, який називає його «уманським полковим», а не гродським писарем. Потім В.Л. Кочубей продовжив службу у гетьмана Дорошенка, виконуючи спеціальні доручення. Після виконання завдання в Туреччині у 1675 р. він був обкрадений і втратив лист візира, що стало приводом до поспішної втечі Кочубея на Лівобережжя [11, с.14–15].

Про батька Василя Кочубея, Леонтія, мало що відомо, на 1684 р. його вже не було серед живих, адже в поменнику В.Л. Кочубея ім'я батька записано серед покійних родичів [12, арк.4]. Ймовірно, на момент переїзду, родина мала невелике володіння в Полтавському полку, адже під час служби реєнтом Генеральної військової канцелярії при гетьману Самойловичу, Василь Леонтьович отримує 13 березня 1682 р. право на володіння гребею, яка розташовувалася під селом Диканька [13, арк.133]. В майбутньому на цьому місці буде зведено великий палацово-парковий ансамбль. Так чи інакше, а лівий берег Дніпра став для представників клану новою батьківщиною. Можемо припустити, що тікав Кочубей не з великими статками, адже не займав високих посад до того часу, або ж потрапив до Лівобережної Гетьманщини через Запорізьку Січ.

В особистому житті Василь Леонтьович зробив вірний крок у виборі супутниці свого життя, обравши дружиною Любов Федорівну Жученку, яка була донькою полтавського полковника. Коли укладено шлюб достеменно не відомо, але це точно відбулося до 1680 р., оскільки цим роком датований перший заповіт Федора Жученка, в якому згадується його зять В.Л. Кочубей [14, арк.15–16]. Тоді родина отримала частину нерухомого майна полковника, а згодом 1683 р. в якості вінового донька отримує від батька землі [14, арк.23].

Після Коломацького перевороту 1687 р. та обрання гетьманом Івана Мазепи, В.Л. Кочубея було призначено генеральним писарем (1687–1699 рр.), а з 1699 р. він перебував на посаді генерального судді. Т.Таїрова-Яковлева, посилаючись на щоденник П.Гордона припускає, що в той період Кочубей міг бути головним претендентом на гетьманську булаву [15, с.48]. Але доля склалася так, що за високий статус у суспільстві Кочубеям треба було ще поборотися. Шлях до своєї мети вони обрали досить традиційним, через налагодження вигідних родинних зв'язків, обираючи для своїх дітей достойних шлюбних партнерів. Будучи вхожим до впливової верстви генеральних старшин, Василь Леонтьович починає зав'язувати відносини зі старшинськими родинами. Сватами Кочубея стають ніжинський полковник Степан Забіла, генеральний хорунжий Іван Сулима, генеральний суддя Василь Чуйкевич. Також він посвоячився з І.Мазепою через племінника І.Обідовського, який одружився на Ганні Кочубей.

Став Василь Кочубей і сватом відомого та заможного миргородського полковника Данила Апостола, ще задовго до його обрання гетьманом в 1727 р. Шлюб між сином В.Кочубея – Василем (II) і Анастасією Данилівною, був укладений до 1708 р., або ж у цей рік [16, с.267]. Це споріднення дало можливість для Кочубейв стати родичами дуже відомих постатей Гетьманщини: генерального осавула (1692–1707 рр.) і генерального обозного (з 1707 р.) Івана Ломиковського; прилуцького полковника Дмитра

Горленка; ніжинського полковника (1677–1681 рр.) Якова Жураковського; чернігівського полковника (1672–1685 рр.) і генерального обозного (1687–1702 рр.) Василя Дуніна–Борковського. Це були не лише достатньо впливові свати Д.Апостола, вони також входили до близького оточення Мазепи.

Іншого свого сина Федора, В.Л. Кочубей одружує з Анастасією – донькою чернігівського полкового обозного Василя Ілліча Скоропадського. Останній був братом генерального бунчукового, стародубського полковника (1706–1708 рр.) Івана Скоропадського, який після страти В.Кочубея та втечі І.Мазепи був призначений в 1708 р. гетьманом. Звісно, передбачити обрання гетьманом Скоропадського, а потім і Апостола В.Кочубей не міг, але зв'язки з ними мали велике значення, що позитивно позначилися житті його родини в майбутньому.

Після страти В.Л. Кочубея, яка відбулась 14 липня 1708 р., його родина втратила все майно. Протягом двох років Любов Кочубей зі своїми синами намагалася повернути володіння і нарешті їм це вдалося, підозрюємо, що не без сторонньої допомоги родичів. Тож 3 березня 1710 року універсал гетьмана І.Скоропадського був підтверджений указом царя Петра I, стосовно повернення Кочубеям більшості земель нажитих до 1708 р. [14,арк.59–62]. Але з того часу клан Кочубеїв здобув образ «мучеників» – при кожній можливості нащадки, несправедливо покараного дощадка, намагалися нагадати про заслуги їхнього предка перед Російської імперією. Наприклад, про це не забув згадати Павло Кочубей (1736/1737–1786 рр.) у своєму проханні пожалувати йому чин бунчукового товариша «...ибо каковым образом дедъ мой Судія Генерал[ьный] къ всероссійскому престолу въ непоколебимой своей верности пострадал...» [17,арк.2].

Після смерті В.Л. Кочубея, Василь (II) Васильович (? – 1743 рр.) до 1718 р. займався також канцелярською службою, лише з 1718 р. він перебував в числі бунчукових товаришів [18,арк.45]. Ймовірно, в цьому посприяла пам'ять про його батька, діда (полтавського полковника) та вплив гетьмана І.Скоропадського. Після обрання гетьманом в 1727 р. Данила Апостола, його зять В.В. Кочубей обійме посаду полтавського полковника. Більшість дослідників вважає, що це відбулося в тому ж році, а от В.В. Кривошея заперечує і вказує вірним 1729 р. [19,с.183]. Виходить, що Д.Апостол патрунував свого зятя і допомагав в його кар'єрному просуванні. На підтвердження цього збереглася скарга жителів Полтавського полку, проти неправильного призначення полковником В.В. Кочубея, адже, на їх думку, було порушено саму процедуру обрання [20,с.3]. Дійсно на цю посаду він був призначений імперською грамотою [21,арк.243в]. Саме в середовищі бунчукових товаришів, найбільше проявлялася політика непотизму, на підтвердження цього В.Горобець доводить, що майже половина з них (106 з 214) продовжували службу кар'єру опираючись на родинні зв'язки [21,с.59]. Тому через заступництво свого тестя, Василь (II) Кочубей досить швидко отримав полковницький уряд.

Діяльність В.В. Кочубея була спрямована на продовження політики батька, щодо підвищення та закріплення родини у верхніх шарах суспільства, а також зміцнення їх майнового потенціалу. За життя полковник встиг видати заміж лише декількох доньок: Олену, Марфу і Анастасію. В результаті чого Кочубеї поріднилися із відомим старшинським родом Лизогубів. Щодо його синів, то вони одружилися вже після смерті батька в 1743 р.

Старший син полковника, Семен Васильович Кочубей (1725–1779 рр.), був відомою особою в Гетьманщині, спочатку він був призначений бунчуковим товаришем у 1743 р., а потім його кар'єрний ріст пішов стрімко вгору. Він став другою особою в державі за правління гетьмана Кирила Розумовського. До свого одруження С.В. Кочубей уже був помітною фігурою, адже його рідню були гетьман І.Скоропадський та Д.Апостол. Обраницею Семена стала Ксенія, донька бунчукового товариша Герасима Демешка, брата Наталії Розумовської. Тобто Ксенія Герасимівна була двоюрідною сестрою графа Олексія Розумовського, чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни. Важко сказати для кого цей шлюб міг бути вигіднішим, але ясно одне, що таким чином Семен Кочубей підтвердив свій високий статус у суспільстві.

Весілля Семена і Ксенії відбулося 14 січня 1746 р. в домі графа О.Розумовського. На ньому була присутня імператриця Єлизавета Петрівна, яка особисто передала нареченим обручки [23,с.264]. Напевно, ще задовго до цієї події, О.Розумовський почав патрунувати свого майбутнього родича і помічника. Звісно, вплинули ці зв'язки на досить швидко призначення Семена Кочубея ніжинським полковником вже 31 березня 1746 р. [23,с.269–270]. Звісно в офіційних документах було записано, що він заслужив високий уряд службою в ранзі бунчукових товаришів [24,арк.96]. Досить

схожа ситуація була з його батьком, якому посаду полковника фактично «подарували» під впливом Д.Апостола.

Своєму патронуві С.Кочубей теж мав допомагати, так 18 січня 1750 р. на зібранні в Генеральній військовій канцелярії, генеральна старшина звернулася до російської цариці з окремим «проханням» дозволити «обрати» гетьманом Кирила Григоровича Розумовського, брата графа Олексія [25,с.38]. В складі цієї старшинської делегації був Семен Кочубей. У 1749 р. звільнилася посада генерального обозного у зв'язку з кончиною Якова Лизогуба, який перебував на цьому уряді з 1728 р. Кандидатура знайшлася швидко, але, напевно, саме для ніжинського полковника вона довго залишалася вакантною. Лише 15 жовтня 1751 р. було надано імператорський указ про призначення Семена Васильовича генеральним обозним, за його добropорядну службу і вірність його предків [26,арк.1зв]. За часів гетьманування К.Розумовського посада обозного була першою в українських збройних силах після гетьмана. Кочубей здійснив спробу централізації артилерійського відомства у своїх руках, що дозволило контролювати всі надходження до її структур. В.Горобець зазначає, що «Перебування на уряді генерального обозного, як правило, увінчувало службу кар'єру козацького старшини» [27,с.79]. Можливо, саме С.Кочубей був претендентом на гетьманську булаву. Ні в якому разі не потрібно відкидати значення особистих якостей Семена Кочубея на його успішне просування по політичній драбині, бо навіть після ліквідації гетьманства і зменшенні впливу Розумовських при дворі, він входить до складу Другої Малоросійської колегії в 1764 р. із високим званням генерал-майора.

Павло Васильович (1736/1737–26 липня 1786 рр.), який служив полтавським підкоморієм та Василь (III) Васильович (1729–до 1792 рр.) – глухівський підкоморій, продовжили ходу до клановості звичним для роду шляхом укладення вигідних шлюбів. Павло Васильович одружився з Ульяною – донькою старшого військового канцеляриста, генерального писаря Андрія Яковича Безбородько, який в 1762 р. отримав звання генерального судді. Шлях Безбородьків до впливових кіл Гетьманщини дещо нагадував Кочубеїв. Син Андрія Безбородька – Олександр, відіграв помітну роль в житті Кочубеїв, адже після смерті сестри Ульяні він почав опікуватися малолітнім племінником Віктором (1768–1836 рр.), допоміг йому в отриманні гарної освіти і просуванні по службі. Сам О.Безбородько був в числі довірених осіб імператриці Катерини II, з 8 грудня 1775 року – її секретарем, а з 24 листопада 1780 року зарахований до колегії іноземних справ зі званням генерал-майора, уже в 1797 р. удостоєний титулу канцлера Російської імперії. Після такого послужного списку дядька, довго не прийшлося обирати вид служби для В.П. Кочубея, який також стане наближеною особою імператора Олександра I, і доб'ється титулу графа та князя Російської імперії.

Середній син полтавського полковника Василь (III) Васильович Кочубей одружився з Марфою Дем'янівною Оболенською (бл. 1736–25 березня 1815 рр.) – племінницею гетьмана Розумовського, дочкою генерального судді Дем'яна Каневського–Оболонського. Цим самим коло осіб, що входили до клану Кочубеїв були тісно пов'язані між собою.

Отже, простежуючи процес формування клану Кочубеїв з II половини XVII ст. до кінця XVIII ст. ми з'ясували, що його представники не обрали якогось специфічного шляху для зміцнення свого становища в суспільстві Гетьманщини. Клан Кочубеїв відповідає ознакам, що виділені сучасними соціологами. По–перше, основною економічною одиницею для всіх нащадків В.Л. Кочубея стали землі отримані від гетьмана І.Мазепи 20 листопада 1687 р. – це с. Диканька Полтавського полку, с. Ярославець і с. Дубовичі Ніжинського полку. Ці та інші маєтності передавалися нащадкам, які збільшували їх кордонами різними методами. По–друге, щодо низької соціальної мобільності, це також частково відповідає дійсності, адже сини як і їх батьки отримували звання бунчукових товаришів, лише потім розпочинали службу кар'єру, тобто вони одразу успадковували соціальний статус своїх предків. По–третє, вибір шлюбного партнера підкорявся інтересам сім'ї, адже це було започатковано ще Василем Леонтійовичем та продовжено його дітьми. Найчастіше Кочубеї обирали собі за пару представників вищого соціального стану, маючи на меті в майбутньому підвищити своє становище за допомогою нових родичів. По–четверте, традиції дійсно відігравали помітну роль в їхньому житті – це простежувалося у збереженні родової пам'яті про своїх предків, підтримування образу «мученика» основаного на жертві принесеній В.Л. Кочубеєм російському престолу; нащадки передавали в спадок речі страченого генерального судді [28,арк.15], а також виділяли кошти на відбування щорічної літургії в Покровській церкві с. Жуки у пам'ять про загиблого [28,арк.13]. Пам'ятаючи про своє коріння, нащадки починають давати новонародженим хлопчикам у кожному поколінні ім'я Василь.

Крім всього іншого до клану Кочубеїв входили особи, що не були з ними в кровній спорідненості, які були їхніми клієнтами, допомагали у вирішенні приватних та професійних проблем. Система патронально-клієнтальних зв'язків у цьому дослідженні репрезентована лише частково, адже показує тих осіб, що покровительствували Кочубеям у службовому просуванні та збільшенні економічних ресурсів родини. Питання пов'язані з оточенням Кочубеїв потребують подальшого дослідження, але як бачимо, рід Кочубеїв дійсно представляє собою потужний клан Гетьманщини та згодом Російської імперії, членство в якому відбивалося на всіх сторонах життя його представників.

Список використаних джерел

1. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозова, Л.М. Шкарупа. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.
2. Зверева Г.И. История Шотландии. – М.: Высшая школа, 1987. – 208 с.
3. Ламажаа Ч.К. «Клан»: понятие в социальных науках // Гуманитарные науки: теория и методология. – 2008. – №2. – С.121–131.
4. Гидденс Э. Социология. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
5. Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – №4. – С.95–102.
6. Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. 2006. – Вип. 6. – С.85–129.
7. Цветков В., Горбатенко В. Демократія – Управління – Бюрократія: в процесі модернізації українського суспільства: Монографія. – К., 2001. – 344 с.
8. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни» etc. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С.184–201.
9. Шевчук В. Патрон-клієнтелізм як державостворюючий фактор // Нова політика. – 2000. – №3. – С.19–24.
10. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник: в 5 т. – К., 1910. – Т.2. – 720 с.
11. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Уманський полк // Гілея: науковий вісник. – 2010. – Вип.34. – С.5–27.
12. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.8831. – Оп.19. – Спр.25.
13. Там само. – Ф.1071. – Оп.1. – Т.3. – Спр.4.
14. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.8438.
15. Тандрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 225 с.
16. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В.Кривошея. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 391 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2041.
18. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3204.
19. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації / В.Кривошея. – Вид. 2-е: доповн., уточн. і виправл. – К.: «Стилос», 2005. – 259 с.
20. Василенко Н.П. Збірка матеріалів до історії до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. – К., 1927. – 115 с.
21. ЦДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.8433.
22. Горобець В.М. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви // Український історичний журнал. – 2012. – Вип.4. – С.52–66.
23. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753). – К.: изд-во Киевской старины, 1884. – 524 с.
24. ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.57325–57343.
25. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія в 2-х частинах. – К.: ДАККІМ, 2008. – Ч.1. – 240 с.
26. ЦДАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.332.
27. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – 271 с.
28. ДАПО. – Ф.1071. – Оп.1. – Т.5. – Спр.6.

Скрипченко Н.А. Клан Кочубеев (вторая половина XVII – конец XVIII в.): формирование и деятельность

Анализируется процесс формирования клана Кочубеев со второй половины XVII в. до конца XVIII в., как одного из самых известных в среде казацкой старшины Левобережной Гетманщины.

Ключевые слова: клан, казацкая старшина, Кочубеи, Левобережная Гетманщина, патрон, клиент.

Skrypchenko, N.A. The Kochubey Clan (second half of the XVII th – end of the XVIII century): Establishment and Functioning

The article is dedicated to the analysis of the process of establishing the Kochubey clan during the second part of the XVII th century to the end of the XVIII century as one of the most famous ones' amountst Cossacks elite in the Left-Bank Hetmanate.

Key words: clan, Cossacks elite, Kochubey's Family, Left-Bank Hetmanate, patron, client.

УДК 94(477) «17»

Іваненко А.О.

До питання про розміщення московського військового гарнізону в Києві у 1654 році

На основі опублікованих актових документів середини XVII ст. та досягнень історіографії аналізуються військово-політичні та політико-правові аспекти розміщення на території Гетьманщини першого московського військового гарнізону.

Ключові слова: Б.Хмельницький, Переяславсько-московська угода, військової гарнізони, московські воеводи.

За статтею 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішою функцією держави. На сьогоднішній день в суспільстві дуже гостро дебатуються питання, пов'язані з так званою Харківською угодою про пролонгацію базування Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні до 2042 р. В умовах, коли українська громадськість вкрай стурбована перебуванням військових формувань іншої держави на території нашої країни, цілком логічним буде звернення до прецедентів іноземної військової присутності на українських теренах в минулому, зокрема до проблеми розміщення московських військових гарнізонів в Українській козацькій державі – Гетьманщині в 50-х рр. XVII ст.

Оскільки в сучасній міжнародній практиці дислокація іноземних військових контингентів на території суверенної держави, як правило, використовується в інтересах зміцнення колективної оборони, а умови їх перебування обумовлюються міждержавними договорами, то в даній розвідці автор робить спробу висвітлити деякі аспекти військово-політичних причин та юридично-правового підґрунтя розміщення першого московського гарнізону в козацько-гетьманській державі. Відразу зауважимо, що вузькість джерельної бази та тенденційність і однобічність документів, які представлені, як правило лише однією стороною, складають значні труднощі для дослідження цього питання у повному обсязі.

Торкаючись даної проблеми, апологети концепції «споконвічного прагнення українського народу до возз'єднання...» акцентують увагу на тому, що царське рішення про розміщення військової залоги в Києві було зініційоване самим Б.Хмельницьким. Вперше документально воно фіксується у рішенні Земського собору від 1 жовтня 1653 р. (тут і надалі дати подаються за старим стилем – А.І.), коли козацький посол Лаврін Капустя передав прохання гетьмана, «...чтоб государь велеть прислать въ Киевъ и въ иные города своих государевыхъ воеводъ, а съ ними ратныхъ людей хотя съ 3000 человекъ...» [1, т.Х, №2, с.15]. Відсутність у розпорядженні істориків будь-яких документальних матеріалів посольства Л. Капусти не дає змоги з'ясувати настільки формулювання, закладені в тексті ухвали Земського собору, відповідали дійсному змісту прохання українського очільника. М.Грушевський неодноразово наголошував, що цей пункт, швидше за все, був нав'язаний козацькому посольству вже в Москві (такі методи ще неодноразово застосовуватиме московська дипломатія в подальших українсько-московських взаєминах – авт.), або ж відредагований приказними дяками у потрібному їм руслі [5, с.644,660]. Не узгоджується з ідеєю розміщення воевод у багатьох містах і чисельність московського війська. Трьох тисяч ратників було б явно замало для перебування воевод у декількох українських містах.

Тим не менше, з реалізацією цього проекту у Москві не зволікали. Через декілька днів були призначені воеводи, котрі мали очолити військовий гарнізон у Києві. Ними стали: боярин і ростовський намісник князь Ф.Куракін та боярин, галицький намісник князь Ф.Волконський, дяком мав служити А.Немиров. Вже 17 січня новопризначені воеводи прибули до Путивля, звідки, зібравши військовий загін, повинні були вирушити на Україну. Традиційний «наказ» з повелінням «...итти на государеву службу въ Киевъ не мешкая» та з детальними інструкціями був надісланий воеводам з Москви вже навздогін [1, т.Х, №7, с.351–372]. На фоні такої активності достатньо дивно виглядає відсутність будь-яких спроб відправити воевод окрім Києва в «инные города», якщо про це дійсно просив Б.Хмельницький.

На початку січня 1654 р. у Переяславі проходив перший етап українсько-московських міждержавних переговорів. 10 січня під час обговорення військово-політичних проблем майбутніх союзницьких відносин боярин В.Бутурлін повідомив Б.Хмельницького про